

Володимир Гаврилов

СОЦІАЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ КОЛЕКТИВІЗОВАНОГО СЕЛЯНСТВА УКРАЇНИ У ПЕРШІ ПОВОЄННІ ДЕСЯТИРІЧЧЯ: ДО ІСТОРІОГРАФІЇ ПРОБЛЕМИ

Стаття присвячена огляду історіографічної спадщини з різних аспектів соціального становища селянства у перші десятиліття після фашистської окупації. Дослідження згруповані за хронологічним принципом. Зроблений аналіз дав змогу виявити прогалини в проблематиці, що досліджувалась, зробити акценти на необхідності змін у підходах до вивчення багатьох з них, наголосити на важливості комплексного підходу до вивчення проблем сільського соціуму.

Ключові слова: історіографія, колективізоване селянство, дослідження, література, монографія, стаття.

Перші десятиріччя після Другої світової війни – один з найскладніших періодів в історії українського селянства ХХ ст. Післявоєнна відбудова була однією з головних тем у дослідженнях істориків. Загалом праці, присвячені цьому періодові, можна поділити на дві великі групи: перша – дослідження радянського періоду, а друга – новітня історіографія.

Інтерес радянської історіографії до селянства визначався переважно економічними питаннями відбудови та подальшого розвитку сільського господарства. Значно менше уваги приділялося проблемам підвищення матеріального добробуту та соціального становища селян. Водночас переважна більшість досліджень носила відповідне ідеологічне навантаження.

У радянській історіографії з досліджуваної проблематики можна виокремити три періоди: перший – друга половина 40-х – середина 50-х рр.; другий – середина 50-х – 70-і рр.; третій – 80-і рр. ХХ ст. Кожен з них відрізняється рівнем дослідження порушених проблем, широтою залучення джерельної бази, зробленими акцентами та висновками.

Перший період характеризується насамперед накопиченням первинних матеріалів, головним чином про трудові досягнення колгоспного села, передовиків виробництва та керівну роль партійних структур у відбудові сільського господарства. Найбільше такого матеріалу міститься, як правило, у періодичних виданнях. Варто наголосити, що переважна більшість публікацій мала пропагандистський характер та політичну заостреність. Відповідно, фактичний матеріал підбирався тенденційно, а інформація часом умисно фальсифікувалась. Разом з тим монографії М. Анісімова [1], П. Безнадежних [2], П. Нагорного [3], С. Радомського [4] і нині становлять певний дослідницький інтерес. Зазначимо, що висвітлення життя села у них відбувалося винятково крізь призму виконання показників народногосподарських планів відбудови і не відтворювало всіх соціально-економічних процесів, що відбувалися, а висновки

© Гаврилов Володимир Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та археології України Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка.

не відповідали реальному стану справ у сільському господарстві й оминали питання соціальних процесів на селі.

Зміна політичної кон'юнктури після XX з'їзду КПРС, визнання невдач відбудови у сільському господарстві, значного відставання його від потреб часу хоч і викликали певні новачі у висвітленні аграрної історії, але концептуальні засади залишалися без зміни. Упродовж другого періоду (середина 50-х–70-і рр.) радянської історіографії вийшли друком колективні праці загального характеру. Економічне становище села, умови відбудови висвітлено у ряді фундаментальних досліджень: «Історія селянства Української РСР», «Розвиток народного господарства Української РСР: 1917–1967», «Советское крестьянство: Краткий очерк истории», «Советская деревня в первые послевоенные годы», «История советского крестьянства», «Історія Української РСР» (у 8-ми т., 10 кн.) [5]. Незважаючи на моноконцептуальність, вони становлять значний науковий інтерес і для сучасних дослідників, насамперед через накопичення та систематизацію значного масиву фактичного і статистичного матеріалу.

У більшості цих праць акцентується увага на великих матеріальних втратах, що їх зазнала від війни економіка України, у тому числі її сільське господарство. Так, автори «Історії Української РСР» наголошують, що «за роки війни зменшилися посівні площі й поголів'я тваринництва, знизилась урожайність сільськогосподарських культур і продуктивність худоби» [6]. У згаданих колективних працях в основному зосереджується увага на освоєнні посівних площ, відбудові підприємств тракторобудування, а ще більше на відновленні діяльності машинно-тракторних станцій (МТС) та інших складових процесу відновлення матеріально-технічної бази сільського господарства. Статистика про перевищення в 1950 р. тракторного парку на 13% проти показників 1940 р. виглядає як незаперечний позитив та досягнення у відбудові. Водночас здійснений аналіз діяльності МТС свідчить, що від моменту свого створення у 1928 р. і до ліквідації у 1958 р. вони були виключно державними структурами і виконували роль реквізиторів продукції сільського господарства. Вивчення структури видатків у колгоспах дає змогу стверджувати, що натуроплата робіт МТС разом з обов'язковими поставками сільськогосподарської продукції становила левову частку затрат колгоспів.

У «Історії селянства Української РСР» наголошується також на проведеному організаційно-господарському зміцненні колгоспів після війни, особливо на усуненні порушень статуту сільгоспартілі в колгоспах, визначених у постанові Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) від 19 вересня 1946 р. Головна увага при її реалізації приділялася поверненню до колгоспного фонду земельних надлишків, що були у користуванні селян. Розширені під час війни земельні площі робили індивідуальні селянські господарства менш залежними від колгоспів та заробітків у них. Зібраний урожай забезпечував селянську родину продуктами харчування і фінансовими надходженнями завдяки базарній торгівлі. Влада не могла погодитися зі зміною статусу присадибного господарства з підсобного на головне джерело прибутків селянської родини. Але цілком зрозуміло, що висвітлення цих процесів у радянській історіографії відбувалось винятково з точки зору державних інтересів, а не селянських.

У названих колективних працях лише побіжно згадуються посуха і неврожай 1946 р. і зовсім нічого не говориться про тотальну хлібозаготівельну кампанію та подальший голод. Натомість широко популяризується стахановський рух на селі, показові індивідуальні та бригадні досягнення працівників сільського господарства, моральна стимуляція їхньої праці – державні нагороди орденами та медалями. «История советского крестьянства» оглядово висвітлює поліпшення матеріальних умов життя селян. Знову робиться акцент на позитиві реалізації указу «Про ліквідацію порушень статуту сільгоспартілі» в частині впорядкування оплати праці колгоспників та зміни в принципах і нарахуванні заробітної плати, але замовчується збереження після війни запровадженого у 1942 р. підвищеного обов'язкового мінімуму трудоднів та значне зростання у 1947 р. і наступних роках норм виробітку при повільному зростанні рівня оплати праці в колгоспах. Лише зазначається, що рівень оплати праці колгоспників, особливо грошова частина, залишалися нижче рівня 1940 р. Наголошується на зростанні доходів населення внаслідок введення пільгового опо-

даткування родин загиблих воїнів та демобілізованих, а також звільненні від сплати прибуткового податку пенсіонерів та інвалідів першої і другої груп, але обходиться стороною тема постійних фінансових мобілізацій на селі через державні позики та велику кількість податків.

При висвітленні житлових умов усього населення та селян зокрема автори «Історії Української РСР» усе ж таки визнають, що «житлова проблема в республіці і на кінець четвертої п'ятирічки залишалась надзвичайно гострою» [7]. На практиці це означало проживання в землянках, погребках, хлівах. Крім того, твердження про відновлення на початок 1946 р. 90% довоєнної кількості лікарняних ліжок у медичних установах республіки видається доволі проблематичним, оскільки «лікарняне ліжко» передбачає наявність не лише ліжка як такого, а й інфраструктури забезпечення його роботи – наявності кадрів, устаткування, препаратів і, зрештою, якості роботи медичних установ, особливо в сільських населених пунктах.

До праць комплексного характеру відноситься і багатотомна «Історія міст і сіл УРСР». Не заперечуючи загальний позитив появи такого видання, варто вказати на шаблонність загальноісторичних довідок, що подаються на початку кожного тому. У них, наприклад, міститься стандартизована інформація про обсяг капіталовкладень, відновлення МТС, освоєння посівних площ, розвиток тваринництва [8]. Всупереч цьому, жовтневий пленум ЦК КП(б)У 1953 р. визнав значне відставання сільського господарства в республіці, особливо його тваринницької галузі [9]. Також не відповідає реальному становищу, наприклад, інформація, що «трудящі Сумщини в 1946–1950 рр. швидко відбудували й перевершили довоєнний рівень розвитку народного господарства» [10]. Вказівки на зростання добробуту населення через зростання купівельної спроможності та різке збільшення товарообігу в свою чергу нівелюються архівними даними про виконання планів товарообігу у межах 60% [11].

Важливе місце у розгляді діяльності закладів соціальної інфраструктури посідають галузеві дослідження. Великий масив літератури стосується роботи медичних установ. Так, «Історія медицини СРСР» наголошує на доволі специфічних умовах для медицини після війни – наявності великих контингентів інвалідів, інфікованих, а також особливостях їхнього лікування [12]. В «Історії медицини» С.А. Верхратського вдало висвітлюються зміни в організаційній структурі та управлінні закладів охорони здоров'я, у забезпеченості кадрами лікувальних закладів [13]. Тривалий час після війни актуальною залишалася проблема боротьби з інфекційними захворюваннями. Вона знайшла відображення в дослідженнях та відповідних публікаціях [14]. У більшості з них акцентується на складному епідеміологічному становищі, але, на наш погляд, використання медичної статистики обмежене і вибіркоче. Крім того, недостатня увага приділяється аналізу причин спалахів інфекційних хвороб і методів їх подолання. Стан здоров'я населення Чернігівської області досліджувався в дисертації М. Кононенка [15]. Але автор зосередився лише на кількісних показниках відновлення медичної галузі. Натомість дані про якість відновлення та функціонування установ охорони здоров'я не знайшли свого вивчення. Важливого питанню присвячена робота А. Сольського про акушерську допомогу на селі [16]. Допологовий нагляд, пологодопоміжні заходи, післяпологовий догляд були вкрай важливими як для конкретних матерів, так і загалом для держави, зважаючи на тяжкі демографічні наслідки війни. Втім, на наш погляд, автор перебільшує значення колгоспних рододопоміжних закладів у становленні акушерської справи в сільській місцевості. Стан та розвиток системи медичного обслуговування, мережі фармацевтичних закладів, забезпеченості кадрами системи охорони здоров'я проаналізовано у статті Р. Худяка [17]. Разом з тим звернемо увагу, що цей аналіз проведено під кутом зору виконання завдань п'ятирічних планів. Наведена інформація про суми загальнодержавних асигнувань на відновлення та розвиток медичної галузі вражає своїми розмірами, але якісно не характеризує діяльність закладів по охороні здоров'я населення.

Однією з найменш досліджених у радянській історіографії є проблема забезпеченості селян після війни власним житлом. Вона не була розв'язана всупереч планам і на початок 50-х рр., хоча В. Фединський, В. Рябов, Л. Лунц пишуть навіть про дотримання гігієнічних норм при будівництві та чітке планування забудов [18].

Вивчення джерел свідчить, що з цим не можна погодитися, оскільки на партійних зібраннях критикувалась недостатня робота відповідних структур, серед інших – і у цьому напрямку [19]. Проаналізовані публікації дозволяють зробити висновок про одностороннє ставлення держави до розбудови житлового фонду. Так, Л. Вітрук зазначає, що: «Особливого розмаху набрало житлове будівництво у промислових районах УРСР, зокрема у Сталінській, Ворошиловградській, Дніпропетровській, Харківській областях» [20]. У той же час житлове будівництво на селі перебувало у крайній занедбаній стані.

Ряд досліджень присвячений ще одній кампанії, важливій як з точки зору відбудови, так і з позиції її наслідків для соціальних процесів на селі. Це питання організації робочої сили до промислових регіонів та мобілізації сільської молоді до навчальних закладів системи трудових резервів, більш відомих як ремісничі училища та школи ФЗН. Дане питання висвітлюють автори як уже згаданих праць загального плану, так і окремих досліджень [21]. У них наголошується на всенародному характері відбудови Донецького басейну, шефстві колгоспів над окремими підприємствами та шахтами регіону. Проте, як показав аналіз, замовчувалися негативні наслідки мобілізації для розвитку села. Загалом дослідження радянського періоду обходили незручні теми, пов'язані з відбудовою, серед них і проблему поглиблення деформації структури сільського населення після війни. Головним чинником, що її зумовлював, називалась тільки війна [22]. Це було так, але він суттєво доповнювався іншими причинами, перш за все масовими мобілізаціями молоді. Трудові мобілізації, зазначає Є. Талан, були головною складовою соціальних змін у середовищі колгоспного селянства [23].

Радянські історики твердили про економічне піднесення села і покращення добробуту селян у процесі відбудови. Не знаходили свого відображення або висвітлювалися тенденційно такі питання, як зернопоставка, податкова політика, оплата праці колгоспників, питання землекористування, повністю замовчувалася тема голоду. Зернопоставки висвітлювалися лише під кутом зору їхнього зростання внаслідок збільшення виробництва зерна в колгоспах, як відповідь на значні капіталовкладення держави в цей сектор економіки [24]. Аналіз наведеної у виданні «Советское крестьянство: Краткий очерк истории 1917–1969» статистики дає змогу стверджувати про фіскальний характер хлібозаготівель [25]. Економічні характеристики колгоспів перших повоєнних років рясніють вказівками про повне відновлення тваринницьких ділянок, але при вивченні цієї проблеми з'ясувалося, що це було наслідком примусових контрактаційних заходів по вилученню молодняка в індивідуальних господарствах колгоспників. Такої думки дотримується і В. Юрчук [26], вона підтверджується наявними архівними матеріалами. Податкове законодавство та його реалізація вивчається у роботах Г. Марьяхіна [27]. Хоча порушені в них проблеми і розглядалися з позицій функціонування соціалістичної економіки, вони дозволяють зробити висновки про руйнівний характер тотального оподаткування та негативний його вплив як на колгоспи, так і на індивідуальні селянські господарства.

Формування радянської історіографії у третьому періоді (80-і рр. ХХ ст.) відбувалося паралельно з наростанням кризових явищ у економіці держави загалом і в сільському господарстві зокрема. Хоча соціальні аспекти села все частіше ставали на порядку денному, принципові підходи до вивчення історії селянства не змінювалися. Важливих аспектів життя повоєнного села торкається тритомна «Історія народного господарства УРСР». Поряд з економічними значна увага тут приділяється і соціальним проблемам. Разом з тим аналіз фактичних даних показує, що стовідсоткового забезпечення житлом селян, які мешкали в землянках з часів війни, на кінець першої повоєнної п'ятирічки не було досягнуто [28]. Це ж саме видання дозволяє зробити висновок і про відставання у розвитку сільської торговельної мережі, що на 1950 р. досягла 51% довоєнної кількості торгових точок [29]. Вивчення проблем, порушуваних у виданні, також дає уявлення про систему оплати праці в колгоспах і право наголосити на її значних недоліках. Не можна погодитись і з П. Симушем, який при аналізі економічної категорії трудодня наголошує на його винятковій ролі в економічному зростанні колгоспів [30].

У цей же період була опублікована «История советского крестьянства» [31]. Тут

знову зустрічаємо стандартні викладки про зміцнення матеріально-технічної бази колгоспів, поставки техніки, підготовку кадрів, соціалістичне змагання, поліпшення матеріального стану селянства. Водночас з'являються роботи, де міститься часткове переосмислення ролі трудових мобілізацій на відбудову та промислове виробництво. Так, Б. Казанцев пише, що «наявність таких (мобілізованих і, як правило, некваліфікованих) робітників знижувало заплановані темпи зростання продуктивності праці» [32]. Але в загальному контексті проблем села демографічні дослідження не називають мобілізації суттєвим чинником впливу на сільське населення [33]. Варто відзначити в дослідженнях цього періоду появу критичних зауважень щодо значного відставання від потреб часу питань планування та забудови сільських населених пунктів у перше повоєнне десятиліття, як це робить М. Мироненко [34]. Спроби вивчити соціальні процеси на селі спостерігаємо у дослідженні А. Алексеєва [35]. Автор наголошує на значному відставанні у розвитку багатьох складових соціальної інфраструктури села. На незадовільному рівні оплати праці, відсталих формах ведення господарства, застосуванні занижених норм виробітку в колгоспах і, як наслідок, зростанні ролі підсобного господарства акцентує увагу М. Коваль [36]. І. Кожукало та Ю. Шаповал наголошують на органічній притаманності адміністративно-командної системи вирішувати господарські проблеми методами примусу [37]. Державна соціальна політика на зламі 80–90-х рр. ХХ ст. стає окремим предметом вивчення в історичних дослідженнях [38].

Новий етап у історіографії пов'язаний зі здобуттям Україною незалежності. Це відкрило можливість по-новому підійти до вивчення становища сільського господарства та населення сіл України післявоєнної доби. Для широкого кола дослідників стали доступними раніше засекречені матеріали діяльності органів влади. Було започатковано ряд нових напрямків досліджень аграрної історії. Стали можливими об'єктивні, справді наукові дослідження. Змістилися їхні акценти в бік гуманізації. Об'єктом наукових інтересів істориків стають соціальні, побутові та ментальні проблеми селян, як це висвітлюється в «Історії українського селянства» [39].

У працях загального характеру, які вносять концептуальні зміни у висвітлення історії українського селянства [40], зазначається, що «селянство, як і раніше, залишалось найбільш ущемленою категорією тодішнього суспільства. Колгоспник був відчужений від засобів виробництва, від розподілу створеного ним продукту. Вироблена колгоспами продукція державою не закуповувалась, а фактично вилучалась методом продрозкладки» [41]. Жахливим наслідком такої політики став новий голод 1946–1947 рр., що теж знайшов своє висвітлення у новітній українській історіографії [42]. Темі повоєнного голодомору присвячено значний масив історичних праць сучасної доби. Автори досліджень акцентують увагу на штучній природі голоду, тяжких його наслідках для українського села. Детальному вивченню в них піддаються причини, які привели до появи такого вкрай антисоціального явища, аналізуються партійні та радянські документи всіх рівнів, публікуються свідчення очевидців трагедії. Досліджуючи причини голоду, автори акцентують увагу на примусовому вилученні з колективних та індивідуальних господарств виробленої продукції [43]. У працях О. Веселової зроблено висновок: «На селі при тотальній ідеологізації існувало кріпосництво в найбільш жорстокій формі» [44].

Під кутом зору обмеження господарської ініціативи в новітніх дослідженнях висвітлюються питання ліквідації осередків незалежного господарювання селян на хуторах, переселення їхніх мешканців до колгоспних сіл, інших господарських зон держави, як це робиться у виданні «Україна: друга половина ХХ століття: Нариси історії» [45]. Ширше подаються демографічні процеси в українському селі. У «Нарисі історії України ХХ століття» зроблено наголос не лише на тяжких наслідках війни, але й на домінуючій ролі в демографічних змінах організованого переселення сільського населення [46]. Такого ж висновку доходить Ф. Заставний [47]. С. Кульчицький наголошує, що екстенсивний характер командної економіки зумовлював використання під час відбудови примусової праці [48]. Окрім згаданих досліджень, демографія українського села є і предметом досліджень М. Бугая, А. Перковського та С. Пирожкова, І. Винниченка [49]. Автори акцентують на волюнтаристському харак-

тері заходів та їхньому негативному впливі на народонаселення сільських регіонів. Так, І. Винниченко стверджує, що саме небажання селян працювати в колгоспах за мізерну оплату було головною причиною подальших виселень [50]. Ю. Шаповал у своїх роботах також концентрує увагу на негативному впливі примусових переселень та виселень, часто необґрунтованих, на демографічне становище села [51]. З позиції наслідків для виробничих можливостей села в сучасній історіографії робиться аналіз мобілізаційних заходів держави на відбудову та навчання до ФЗН, що також суттєво деформували статево-вікову структуру села [52]. У краєзнавчому дослідженні С. Павленка звернуто увагу на примусові міграції, які значно напружували соціальну обстановку в регіоні [53].

Розгляд демографічних процесів у історіографії в даному контексті перетинається ще з однією важливою соціальною проблемою села – землезабезпеченням селянських родин. З метою отримання додаткових ділянок селяни вдавалися до різних методів – від звичайного самозахоплення до фіктивного поділу родин [54]. Незаконне розширення земельної площі в індивідуальному користуванні трактувалось як порушення Статуту сільгоспартілі і, як правило, викликало каральні заходи держави, зазначає І. Волков [55]. Г. Сургай підкреслює, що справжньою метою держави була повна ліквідація цієї форми господарювання на селі [56].

Крім окреслених тем, у сучасній українській історіографії своє продовження знайшли дослідження соціального та побутового становища селян [57]. Діяльність закладів охорони здоров'я Чернігівської області висвітлена у дослідженні А. Груші та М. Дулі [58]. Робота мережі аптечних установ висвітлена М. Сятинею [59] та в «Історії фармації України» [60]. Загальномедичні проблеми порушуються у дослідженні Т. Вронської [61].

Війна та окупація значно погіршили становище дітей – однієї з малозахищених суспільних груп. Його вивченню присвячена робота О. Шеремети [62]. Соціальні питання, пов'язані з облаштуванням демобілізованих солдатів та їхніх родин, висвітлюються у праці В. Барана та В. Даниленка [63]. На абсолютному безправ'ї селян, неможливості для них вільно пересуватися по території країни наголошують автори статті про радянську паспортну систему Т. Вронська та С. Кульчицький [64]. У роботах О. Нікілева розглядаються як загальні питання розвитку сільського господарства, так і його окремі напрямки [65]. У монографії І. Романюка досліджуються соціально-економічні та культурні процеси в українському селі в 1950-і – першій половині 60-х рр. Особлива увага приділена політиці реформування села, аналізу змін в організації сільського господарства. Розкриваються актуальні проблеми соціально-культурної сфери села, трансформації шкільної освіти і церковно-релігійного життя [66].

На виняткову увагу заслуговує колективна монографія – «Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.)» [67]. У ній висвітлюється широке коло проблем соціальної історії України періоду пізнього сталінізму. На основі оригінальних джерел, більшість з яких уперше введені до обігу, автори аналізують основні параметри соціальної стратифікації українського радянського соціуму, динаміку соціальних процесів і трансформацій усередині різних соціальних груп. Предметна увага надається методологічному та історіографічному підґрунтю вивчення соціальної історії України.

Варто відзначити роботу по вивченню історії українського села Науково-дослідного інституту селянства, створеного Інститутом історії НАН України та Черкаським державним університетом. Її результати публікуються на шпальтах журналу «Український селянин» та в окремих збірниках.

У дослідженнях російських істориків також спостерігаємо нові підходи до вивчення історії повоєнного селянства. Це роботи О. Вербицької [68], В. Зими [69], І. Волкова [70], В. Попова [71], О. Зубкової [72]. Переважна більшість з них ставлять за мету вивчення післявоєнного голоду, його причин та наслідків для суспільства, а також спроб реформ у аграрному секторі економіки [73]. У цьому контексті звертає на себе увагу також з'ясування демографічних процесів у державі та факторів впливу на них [74]. Важливою з точки зору вивчення пасивного опору селян державі є дослідження М. Безніна та Т. Дімоні [75].

Загалом, як показало вивчення визначеної проблеми, можна констатувати, що масив історичної літератури про селянство повоєнної доби досить потужний і багатограний. Разом з тим підкреслимо обмеження радянської історіографії економічною складовою життя села. При цьому обминалися елементи соціальної історії. Крім того, моноконцептуальний підхід до вивчення збіднював надбання історичної науки і робив історіографію засобом фальсифікації історії.

Значно розширили спектр досліджуваної проблематики новітні дослідження, в яких методологічні принципи та методичні підходи до вивчення аграрної історії і соціальних процесів на селі складають пріоритетний напрямок. Свого висвітлення дочекалися абсолютно закриті раніше теми, але багато аспектів життя повоєнного села ще не досліджується. Недостатньо вивченими залишаються питання соціальної історії селянського середовища у повоєнний час. Відсутні роботи із застосування комплексного підходу до вивчення проблем аграрної історії та сільського соціуму в органічному взаємозв'язку. Особливо обмежене коло регіональних досліджень, які б створювали передумови для підготовки узагальнюючих праць, дозволяли глибше вивчити специфіку відбудови та соціальних процесів на селі.

1. Анисимов Н.И. Советское крестьянство / Н.И. Анисимов – М., 1945. – 174 с., його ж Развитие сельского хозяйства в первой послевоенной пятилетке / Н.И. Анисимов. – М., 1952. – 126 с., його ж Развитие сельского хозяйства в пятой пятилетке / Н.И. Анисимов. – М., 1953. – 158 с.

2. Безнадежных П. Как восстанавливается хозяйство в районах, освобождённых от немецкой оккупации / П. Безнадежных. – М., 1945. – 82 с.

3. Розвиток сільського господарства УРСР за 30 років Радянської влади. – К., 1947.

4. Радомський С.В. В боротьбі за організаційно-господарське зміцнення колгоспів / С.В. Радомський. – К., 1953. – 94 с.

5. Історія селянства Української РСР: [у 2 т.]. – К., 1967, Розвиток народного господарства Української РСР. 1917 – 1967: [у 2 т.]. – К., 1967, Советское крестьянство: Краткий очерк истории [ред. В. П. Данилов, М. П. Ким, Н.В. Тропкин]. – М., 1973. – 508 с., Советская деревня в первые послевоенные годы. – М., 1978. – 511 с., Історія Української РСР: [у 8 т., 10 кн.] / гол. ред. Ю.Ю. Кондуфор. Т.8. Кн.1: Українська РСР в період зміцнення соціалізму (1945 – 1950-ті роки). – К.: Наук. думка, 1979. – 390 с.

6. Історія Української РСР: [у 8 т., 10 кн.] / гол. ред. Ю.Ю. Кондуфор. Т.8. Кн.1: Українська РСР в період зміцнення соціалізму (1945–1950-ті роки). – К.: Наук. думка, 1979. – С.52.

7. Там само. – С.103.

8. Історія міст і сіл УРСР: [у 26 т.]. Чернігівська область. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1972. – С. 74 – 75, Історія міст і сіл УРСР: [у 26 т.]. Сумська область. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1973. – С. 75 – 76.

9. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України). – Ф.1, оп. 1, спр.1162, арк. 3.

10. Історія міст і сіл УРСР: [у 26 т.]. Сумська область. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1973. – С. 77.

11. ЦДАГО України, ф.1, оп. 23, спр.6004, арк. 96.

12. История медицины СССР [под ред. Б. Д. Петрова]. – М., 1964. – С. 243.

13. Верхратський С.А. Історія медицини [Текст]: посіб. для студ. мед. ін-тів / С.А. Верхратський. – 3-є вид., переробл. і доп. – К.: Вища шк., 1983. – 382 с. – С. 307.

14. Фаворова Л.А. О проблеме ликвидации инфекционных заболеваний / Л.А. Фаворова. – М., 1955. Руднев Г.П. Зоонозы / Г.П. Руднев. – М., 1959, Бароян О.В. Итоги полувековой борьбы с инфекциями в СССР и некоторые актуальные вопросы современной эпидемиологии / О.В. Бароян. – М., 1968, Мельник Н.М. Борьба за правцем в Українській РСР / Н.М. Мельник, Л.О. Чорна, Л.Г. Ковтунович, О.С. Сокол. – К., 1972.

15. Кононенко Н.Ф. Развитие здравоохранения и состояние здоровья населения

Черниговской области: Автореферат на соискание учёной степени кандидата медицинских наук / Н.Ф. Кононеко. – К., 1968.

16. Сольський А.П. Акушерська допомога на селі / А.П. Сольський. – К., 1971.

17. Худяк Р.А. Охорона здоров'я трудящих Української РСР (1946–1958 рр.) / Р.А. Худяк // Історичні дослідження: Вітчизняна історія. – 1978. – Вип. 4. – С.63.

18. Федьинский В.И. Гигиена колхозного села / В.И. Федьинский, В.Н. Рябов, Л.В. Лунц. – М., 1952. – С.92, Благоустрій колгоспного села [за ред. О.М. Марзєєва]. – К., 1952. – С.10, Рябов В.Н. Благоустроенное трудовое село / В.Н. Рябов. – М., 1952. – С.16.

19. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: [у 2-х т.]. – Т.2. – К.: Політвидав України, 1977. – С.248.

20. Вітрук Л.Д. Поліпшення побутових умов населення Української РСР (1946–1958 рр.) / Л.Д. Вітрук // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. – 1978. – Вип. 4. – С.49.

21. Хорошайлов М. Всенародна допомога у відбудові Донбасу в роки Великої Вітчизняної війни / М. Хорошайлов // Український історичний журнал. – 1966. – №11. – С.113, Його ж. На відбудові. З історії відбудови Донбасу. – Донецьк, 1966, Буцько М. Донбас відбудовувала вся країна / М. Буцько // Архіви України. – 1974. – №1. – С.24, Його ж. Коммунистическая партия – организатор всенародной помощи Советской Украине в восстановлении народного хозяйства в годы Великой Отечественной войны / М. Буцко. – К., 1962.

22. Проблемы миграции населения и трудовых ресурсов [сборник статей / ред. Д.И. Валентей]. – М., 1970.

23. Талан Є.П. Соціальні зміни у колгоспному селянстві Української РСР (1946 – 1958 рр.) / Є.П. Талан // Український історичний журнал. – 1974 – №3. – С.25.

24. Історія Української РСР: [у 8 т., 10 кн.] / гол. ред. Ю.Ю. Кондуфор. Т.8. Кн.1: Українська РСР в період зміцнення соціалізму (1945–1950-ті роки). – К.: Наук. думка, 1979., Історія міст і сіл УРСР: [у 26 т.]. Чернігівська область. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1972. – С. 75; Історія міст і сіл УРСР: [у 26 т.]. Сумська область. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1973. – С. 76

25. Советское крестьянство: Краткий очерк истории [ред. В.П. Данилов, М.П. Ким, Н.В. Тропкин]. – М., 1973. – 508 с. – С.341.

26. Юрчук В. Боротьба Компартії України за відбудову і розвиток народного господарства в 1945 – 1952 рр. – К.: Політвидав України, 1965. – С.105.

27. Марьяхин Г. Платежи кооперативных организаций и колхозов в госбюджет / Г. Марьяхин. – М., 1960; Його ж. Очерки истории налогов с населения в СССР / Г. Марьяхин. – М., 1964.

28. Історія народного господарства Української РСР [Текст]: у 3 т., 4-х кн. / АН УРСР. Ін-т економіки; гол. ред. І.І. Лукинов. – К.: Наук. думка, 1987.– Т. 3: Розвиток соціалістичної економіки в період будівництва і вдосконалення розвинутого соціалізму (1938–80-ті роки), Кн. 1: Будівництво економіки розвинутого соціалізму (1938–1960 рр.) / Т.І. Дерев'янкін [та ін.]; відп. ред. Т.І. Дерев'янкін. – 1985. – 463 с. – С.278.

29. Там само. – С.265.

30. Симуш П.И. Социальный портрет советского крестьянства / П.И. Симуш. – М., 1976. – С. 81.

31. История советского крестьянства [Текст]: [в 5 т.]. – Т. 4. Крестьянство в годы упрочения и развития социалистического общества. 1945 – конец 50-х годов / ред. И.М. Волков. – М.: Наука, 1988. – 395 с.

32. Казанцев Б.Н. Восстановление и развитие чёрной металлургии СССР 1945 / Б.Н. Казанцев. – 1950. – М., 1984.

33. Население СССР за 70 лет [под ред. Л.Л. Рыбаковского]. – М., 1988; Воспроизводство населения и демографическая политика в СССР [Текст] / [В.А. Борисов, Г.П. Киселева, Ю.М. Лукашук, А.Б. Синельников]: отв. ред. Л.Л. Рыбаковский, – М.: Наука, 1987.

34. Мироненко М.А. Гигиенические основы планирования сельских населенных мест / М.А. Мироненко. – М., 1981. – С.16.

35. Алексеев А.И. Многоликая деревня (население и территория) / А.И. Алексеев. – М., 1990.
36. Українська РСР у період відбудови і розвитку народного господарства (1945–1955 рр.) // Український історичний журнал. – 1990. – №4. – С. 81.
37. Кожукало І.П. У ті важкі повоєнні роки / І.П. Кожукало, Ю.І. Шаповал // Про минуле – заради майбутнього. – К., 1989. – С.146.
38. Соловьев А.И. Социальная политика партии: достижения, противоречия, проблемы / А.И. Соловьев. – М., 1988. – 52 с., Загвоздкин Г.Г. Социальная политика ВКП(б) и Советского государства в годы Великой Отечественной войны: Автореф. дис. ... доктора ист. наук. – Л., 1991. – 43 с.
39. Історія українського селянства: Нариси в 2 т. [відп. ред. В.А. Смолій]. – К., 2006.
40. Історія України: нове бачення. У 2 т. Т. 2. [Текст] : научно-популярна література / [В.Ф. Верстюк, О.В. Гарань, В.М. Даниленко : ред. В.А. Смолій]. – К.: Україна, 1996. – 494 с. Баран В.К. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-рр.) [Текст] / В.К. Баран; В.М. Даниленко [за заг. ред. В.А. Смолія]. – К.: Альтернативи, 1999. – 303 с. (серія Україна кризь віки).
41. Історія України: нове бачення. У 2 т. Т. 2. [Текст] : научно-популярна література / [В.Ф. Верстюк, О.В. Гарань, В.М. Даниленко : ред. В.А. Смолій]. – К.: Україна, 1996. – С.332.
42. Голод в Україні 1946–1947: Документи і матеріали / [упор. О.М. Веселова, гол. ред. кол. В.А. Смолій]. – К.: Нью-Йорк, 1996. – 375 с., Голод 1946–1947 років в Україні: причини і наслідки : Міжнар. наук. конф., Київ, 27 трав, 1997 р.: матеріали / [редкол.: С. Кульчицький (відп. ред.) та ін.]. – Київ; Нью-Йорк: Вид-во М.П. Коць, 1998., Веселова О.М. Голодомори в Україні, 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: Злочини проти народу [Текст] / О.М. Веселова [та ін.]; Асоціація дослідників голодомору в Україні, Інститут історії України НАН України. – К.; Нью-Йорк: Вид-во М.П.Коць, 2000. – 274 с.
43. Кожукало І.П. 1946–1947: Невідомий голод / І.П. Кожукало // Маршрутами історії. – К., 1990. – С.260, Рубльов О.С., Черченко Ю.А. Згадка на сумні роковини / О.С. Рубльов, Ю.А. Черченко. – К., 1990. – (препринт АН України, Ін-т історії України; №10), Хандрос Б. Голодомор 1947 р. / Б. Хандрос // Україна. – 1993. – №24, Із архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 1994. – №1. – С.160. Веселова О. Ще одна трагічна сторінка історії України / О. Веселова, П. Панченко // Український історичний журнал. – 1995. – №6. – С.113, Панченко П. Запотаємнений голод сорокових / П. Панченко // Неопалима купина. – 1995. – №5-6, Голод в Україні 1946–1947: Підбірка документів // Український історичний журнал. – 1996. – №1, Кульчицький С. Українська трагедія 1946–1947 рр. / С. Кульчицький // Історія України. – 1997. – №37, Брунь С. Чорна книга голодомору / С. Брунь // Українське слово. – 1997. – 27 лютого, Веселова О.М. Сумщина у голодні 1946–1947 роки / О.М. Веселова // Історія України: Маловідомі імена, події, факти [збірник статей / гол. ред. П.Т. Тронько]. – К.: Рідний край, 1999. – Вип. 7, Веселова О. Геноцид голодомором 1946–1947 років в Україні / О. Веселова // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць [гол. ред. С.В. Кульчицький], вип. 7: спеціальний. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – С.384, Калініченко В. До питання про хронологічні рамки повоєнного голоду в Україні / В. Калініченко // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць [гол. ред. С.В. Кульчицький], вип. 7: спеціальний. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – С. 430, Його ж. Повоєнний голод в Україні (друга половина 40-х років ХХ ст.): автореф. дис. ... к.іст.наук / Харківський нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Х., 2001, Веселова О. Побратимство: допомога населення західних областей голодуючим східних регіонів України в 1946–1947 рр. / О. Веселова // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць [гол. ред. С.В. Кульчицький], вип. 8. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – С. 369.
44. Веселова О. Україна під ідеологічним пресингом сталінщини (1945 – 1953) / О. Веселова // Шоста Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. – Київ-Луцьк, 1993. – С.295.

45. Україна: друга половина XX століття: Нариси історії / П.П. Панченко, М.Р. Плющ, Л.А. Шевченко та ін. – К. : Либідь, 1997. – 352 с. – С. 92.
46. Нарис історії України XX століття / [за заг. ред акад. В.А. Смолія]. – Київ, 2002. – С.195.
47. Заставний Ф.Д. Географія України. – Львів : Світ, 1994.
48. Кульчицький С.В. Новітня історія України / С.В. Кульчицький // Український історичний журнал. – 1991. – №10. – С.12.
49. Бугай М. Депортації населення з України в 30–50-ті роки / М. Бугай // Український історичний журнал. – 1990. – №11, Перковський А.Л., Пирожков С.І. Демографічні втрати народонаселення Української РСР у 40-х рр. / А.Л. Перковський, С.І. Пирожков // Український історичний журнал. – 1990. – № 2. – С. 28, Винниченко І. Україна 1920-1980-х: депортації, заслання, вислання / І. Винниченко. – К., 1994.
50. Винниченко І. Україна 1920–1980-х: депортації, заслання, вислання / І. Винниченко. – К., 1994. – С. 72
51. Шаповал Ю. Сталінізм і Україна / Ю. Шаповал // Український історичний журнал. – 1992. – №9. – С.16, його ж. Україна 20-50-х: сторінки ненаписаної історії / Ю. Шаповал. – К., 1993 – С.264.
52. Кульчицький С.В. Новітня історія України. Кульчицький С.В. // Український історичний журнал. – 1991. – №10, Кравченко Э.Л. Обеспечение рабочей силой угольных предприятий Донецкой области (1943 – 1945) / Э.Л. Кравченко // Новые страницы в истории Донбасса: Статьи. – Кн.4. – Донецк, 1995. – С. 127, Шеремета О.В. Деякі аспекти профспілкової роботи в робітничих колективах підприємств України в роки першої повоєнної п'ятирічки (1946-1950 рр.) / О.В. Шеремета // Історія України: маловідомі імена, події, факти / [збірник статей / гол. ред. П.Т. Тронько]. – Випуск 2. – К., 1997 – С. 106.
53. Павленко С. Опозиція на Чернігівщині 1944–1990 / С. Павленко. – Чернігів, 1995. – С.7.
54. Рубльов О.С. Згадка на сумні роковини / О.С. Рубльов, Ю.А. Черченко. – К., 1990. – С.18.
55. Волков І.М. Виселення селян України у віддалені райони СРСР наприкінці 40-х рр. І.М. Волков // Український історичний журнал. – 1993. – №7-8.
56. Сургай Г.І. Сільське господарство України: уроки минулого і сучасний аграрний курс / Г.І. Сургай. – К., 1991. – С. 73.
57. Рибак І. Стан соціально-побутової сфери українського повоєнного села (1946–1950) / І. Рибак // Український історичний журнал. – 1991. – №1.
58. Груша А.М. З історії медицини Чернігівщини / А.М. Груша, М.М. Дуля. – Чернігів, 1999.
59. Сятиня М.Л. Фармацевтична справа в Україні: минуле, сьогодення, день прийдешній / М.Л. Сятиня. – К., 1998.
60. Історія фармації України [Текст] / Р.В. Богатирьова [та ін.]. – Х. : Прапор : Вид-во УкрФА, 1999. – 799 с.
61. Вронська Т.В. В умовах війни: життя та побут населення міст України (1943–1945 рр.). – К., 1995.
62. Шеремета О.В. До питання про становище дітей в Україні в перші повоєнні роки (1946–1950 рр.) // Історія України: маловідомі імена, події, факти [збірник статей / гол. ред. П.Т. Тронько]. – Випуск 3. – К. : Рідний край. – К., 1998. – С. 70.
63. Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.) – К., 1999. – С.27.
64. Вронська Т.В. В умовах війни: життя та побут населення міст України (1943–1945 рр.) / Вронська Т.В. – К. : Ін-т історії України НАН України, 1995. – 83 с. – С.33.
65. Нікілев О. Сільське господарство повоєнної України в контексті аграрної політики держави / О. Нікілев // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць, вип. 6. – К. : Інститут історії України НАН України, 2002. – С. 457, його ж Кадрова політика тоталітарної держави в українському селі як прояв інтелектуального геноциду (середина 40-х – перша половина 50-х років XX ст.) / О. Нікілев // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки:

Міжвідомчий збірник наукових праць, вип. 7 : спеціальний. – К. : Інститут історії України НАН України, 2003. – С. 436, його ж Антропогенне забезпечення організаційно-структурних трансформацій у сільському господарстві першої половини 50-х – середини 80-х років ХХ ст.: шляхи, форми, результати / О. Нікілев // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць, вип. 8. – К. : Інститут історії України НАН України, 2003. – С. 418.

66. Романюк І.М. Українське село в 50-ті – першій половині 60-х рр. ХХ століття / Іван Миронович Романюк. – Вінниця : Книга-Вега, 2005. – 256 с.

67. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.). У 2-х книгах, 3-х частинах. – Кн. 1, ч. 1–2 / Відп. ред. В.М. Даниленко. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. – 351 с. (Серія «3 історії повсякденного життя в Україні»).

68. Вербицкая О.М. Российское крестьянство: от Сталина к Хрущеву. Середина 40-х – начало 60-х годов / О.М. Вербицкая. – М., 1992. – 224 с.

69. Зима В.Ф. Голод в СССР 1946 – 1947 годов: происхождение и последствия / В.Ф. Зима. – Москва, 1996. – 265 с., його ж. «Второе раскулачивание» (Аграрная политика конца 40-х – начала 50-х годов) / В.Ф. Зима // Отечественная история. – 1994. – №3. – С.122, його ж. Голод в России / В.Ф. Зима // Отечественная история. – 1993. – №1. – С.36.

70. Волков И.М. Засуха и голод 1946–1947 / И.М. Волков // История СССР. – 1991. – №4. – С.11, його ж. Деревня СССР в 1945–1953 гг. в новейших исследованиях историков (конец 1980-х – 1990-е годы) / И.М. Волков // Отечественная история. – 2000. – №6.

71. Попов В.П. Хлеб как объект государственной политики в СССР в 1940-е годы // Отечественная история / В.П. Попов. – 2000. – №2. – С. 49 – 66.

72. Зубкова Е.Ю. Мир мнений советского человека. 1945–1948 гг.: по материалам ЦК ВКП(б) / Е.Ю. Зубкова // Отечественная история. – 1998. – №3. – С.26, її ж. Общество и реформы: 1945–1964 / Е.Ю. Зубкова. – М., 1993. – 200 с.

73. Голод и государственная политика (1946–1947) // Отечественные архивы. – 1992. – №6.

74. Демографические процессы в СССР в 40-е гг. (по документам «особой папки» Сталина) // Отечественные архивы. – 1996. – №2. – С.27.

75. Бензин М.А., Димони Т.М Социальный протест колхозного крестьянства (вторая половина 40-х – 60-е гг.) / М.А. Безнин, Т.М Димони // Отечественная история. – 1999. – №3. – С.85.

Статья посвящена обзору историографического наследия по разным аспектам социального положения крестьянства в первые десятилетия после фашистской оккупации. Исследования сгруппированы за хронологическим принципом. Сделанный анализ дал возможность определить пробелы в исследуемой проблематике, сделать акценты на необходимости изменений в подходах к изучению многих из них, указать на важности комплексного подхода к изучению проблем сельского социума.

Ключевые слова: историография, коллективизированное крестьянство, исследование, литература, монография, статья.

The article is dedicated to the survey of the historiographic legacy as for different aspects of peasantry's social state during the first years after the fascist occupation. The results are grouped according to the chronological principle. The analysis gave an opportunity to show the gaps in the problems under investigation, to emphasize upon the necessity to change the approaches as for studying the most of them and to make a stress upon the importance of the complex approach as for studying the problems of the village community.

Key words: historiography, collectivized peasantry, research, literature, monograph, article.